

ӨОЖ 811.512.122 (075.8)
ҒТАХР 16.21.61
DOI 10.56525/NBPA3912

**МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
КЕҢІСТІГІНДЕГІ
ТІЛДІК ТҰЛҒА**

САТКЕНОВА Ж.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, Алматы қ
E-mail: zhanar_03@mail.ru

*ИСАКОВА А.С.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті

Ақтау қ., Қазақстан

E-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

*Корреспондент авторы: assylymay.issakova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Сөз мәдениеті арналарының ішінде тіл байлығынсыз филолог студент еңбегі жемісті болмайды. Тіл байлығы тек оқытушы мен филолог студенттерге ғана қойылар талап болып көрінуі мүмкін. Оқытушы айтарын сөз байлығы арқылы, әсерлі, орамды тілмен жеткізсе, студент жүрегіне жол табары анық. Яғни сөз байлығы деген сапаның функционалдық стильдердегі көрінісі әр түрлі бола тұра, қоғам мүшелеріне қойылар талабы бірдей, себебі тіл байлығы сөз мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі.

Сөз мәдениетінің байып, әрленіп отыратын, негізгі арналарының бірі – жалпыхалықтық тіл.

Кілт сөздер: сөз мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, тілдік тұлға, студенттің тілдік тұлғасы, тілдік тұлға қалыптастыру.

Кіріспе. Қарым-қатынас – өзге адамды есту мен тыңдай білуден, өзге адамның мүмкіндігін бағалаудан тұратын күрделі құбылыс. Кең мағынада айтқанда сөз мәдениеті аспектілері этикет, күнделікті өмір сүру мәдениеті, жеке уақытын үнемдеу, гигиена, эстетикалық талғам мен еңбек ету мәдениеті болып табылады.

Сөз қарым-қатынастың өте маңызды әрі мәнерлі әдісі. Сөз мәдениетінің жоғарылығы ойлау мәдениеті жоғарылығының айғағы, немесе сөздің шолақ, сөздік қорың аз болса, ойың сайрап тұрғанмен өзгеге жеткізе алмайсың. Сөз мәдениеті – ойды нақты әрі мәнерлі жеткізудің теңдесі жоқ құралы.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің материалы терінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері алынды.

Зерттеу нәтижелері. Сөз мәдениетінің жалпыға ортақ қасиеті – оның тұтастығы, бірлігі. Бұл ғасырлармен өлшенетін ұзақ уақыт нәтижесі. Ал оны елемей, әр кім өз аулына тарта сөйлесе, сөз мәдениетінің ұзақ жылдар бойы қалыптасқан тұтастығы мен бірлігіне нұқсан келері айқын. Тіл тазалығы дегенде әр тілдің бірлігі мен тұтастығы үшін күрес туралы сөз болады. Бірақ диалектілердің сөз мәдениетіне қатынасының екінші жағын, аса мәнді жағын ескермеу сөз мәдениетін нәрлендіретін, байытатын арналы бұлақтың көзіне тосқауыл жасау болып шығады. Тілден заңды түрде орын алуға тиіс ұғымдар, зат пен құбылыс атаулары, сөз мәден иетінің керегіне жарап, мұқтажын өтеуі мүмкін.

«Мәдениет, оқу-ағарту, ғылым, өнер т.б. рухани өмір жиынтығы болса, сөз мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфоэпиялық,

орфографиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылысты ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы [1, 78 б.].

Сөз мәдениеті жөнінде көп жазып жүрген көрнекті ғалымдарымыздың бірі Р.Сыздық: «сөз мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлетіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру» [2, 92 б.].

Сөз мәдениетінің құнсыздануын қалай жоямыз деген сұрақ қоғамның рухани мәселесі, адамдардың сөз мәдениеті, олардың қарым-қатынас жасау мәдениетімен тығыз байланысты. Академик И.П. Павловтың пайымдауынша, бос сөз бен шын өмірді сабақтастыра білу ақылдың жоғары сатысына ғана тән дей келе: «Мысль... не идет за кулисы слова, не любит смотреть на подлинную действительность. Мы занимаемся коллекционированием слов, а не изучением жизни» [3, 34 б.].

Сөз қаншалықты қарапайым болса, соншалықты түсінікті болады, логикаға дұрыс құрылған сөз тіркестері фразаға күш пен сенімділік береді. Сөз қолданудағы дәлдікті қазақ мақалы «тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар» деп дұрыс айтқан. Филолог студент тілінің дәлдігі әрқашан тілдің ең маңызды сапасының бірі деп есептеледі.

Біздің тіліміз біздің өмір сүру тәртібіміздің басты бөлігі. Адамның сөзі оның ой-өрісінің айғағы. Біздің сөзіміз іс-әрекетіміздің бөлігі ғана емес, біздің жан дүниеміздің, мүмкіншіліктеріміздің жиынтығы.

Герменевтиктер (мәтін талдау өнері), сөйлеуді адам өмір сүруінің тәсілі ретінде қарастыра келіп, адам сөзбен, басқаша айтқанда, сөзде өмір сүреді дейді. Сөздің құдіреті күшті. Сөзбен адамды адам қуанта да, жылатып та, жұбата да алады. Сөздің әсері болу деген сөз айтқанына ілесіп, сенімді соған арнап, жан-дүниенді билеп, оны толық түсіну әсері сөзден соң өзінді-өзің танысың, басқаны білесің, сөздің мәнін, мағынасын, айтар астарын ұғасың.

Тілдің құдіреті туралы біздің заманымызға дейін VI ғасырда өмір сүрген көне грек мысалшысы Эзоптың айтқаны еске түседі. Бірде философ Ксанф өзінің құлы Эзопқа қонақтарына бірінші күні ең жаман тағам, екінші күні ең жақсы тағам дайындауды тапсырады. Эзоп бірінші күні таңертең, түскі және кешкі асқа да тіл пісіріпті. – Неліктен сен тек тіл пісірдің? – деген сұраққа Эзоп: – Маған ең жаман тағам дайындау тапсырылды. Тілден жаман не бар? Тіл болғандықтан біз бір-бірімізді ренжітеміз, ұрысамыз, өтірік айтамыз. Тіл адамды жау етеді, қала ғана емес бүтін бір мемлекет тілдің кесірінен қирап жатады. Ол біздің өмірімізге жамандық пен қайғы әкеледі. Екінші күні Эзоп тағы да тілді әкеледі. Қожасы мен қонақтар таң қалыпты. – Маған ең жақсы тағам дайындау тапсырылды, – деп түсіндіре келіп Эзоп: – Философ үшін тілден жақсы не бар! Тіл арқылы ғылым зерттеліп, білім алынады, тіл арқылы біз түсінісеміз, түрлі сұрақтарды шешеміз, сұраймыз, сәлемдесеміз, сезімімізді білдіреміз, бір-бірімізді қанағаттандырамыз. Меніңше, тілден жақсы нәрсе жоқ.

Тілдің барлық базалық қызметі – қарым-қатынас, таным мен әсер етуі жоғарыдағы мысалда көрініс тапқан. Ондағы ойдың қарама-қарсылығы тіл мүмкіндігінің әсерін күшейте түсіп, жақсы не жаман тіл болмайды, «адамзатта тілден жақсы еш нәрсе жоқ» деген идеяны насихаттайды. Басқа сөзбен айтқанда, тіл әрқашан жақсы, тек тұлғаның сөйлеу мәнері жаман болуы мүмкін. Кез келген тіл – халық еңбегінің жүйелі әрі құнды жемісі. Сол сөйлеу тілі арқылы адам қоғам тәжірибесімен танысады, қоршаған орта шындығына көз жеткізеді, өзін көпшілік арасында ұстаудың ұтымды немесе ерсі нормаларымен танысады. Осыдан шығатын нәтиже, тіл филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастыруда, өзін ұстау мен мәдениетті болуға тәрбиелеуде қалыс қалмайды. Қоғамдық ортада индивидтің тілге тиек болуы, оның ана тілін қалай меңгергендігіне байланысты болмақ. Филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастыру тек оның сауатты жазуымен шектелген қазіргі тілдік қоғам өмірі сөз шеберлігінен, тілдік құндылықтарға мұқтаж болып отыр. Тілдік тұлға

психолингвистикада сөз әрекетін ұйымдастыратын механизм ретінде қарастырылады. Сөз филолог студент өміріндегі маңызды мәселе. Неге десеніз, филолог студенттер өз болмысын тілі арқылы, яғни ойы, танымы, қарым-қатынасы, түсіндіруі мен дәлелдеуімен белгілейді. Филолог студенттердің тілдік тұлғасын сөз еткенде «тілдік тұлға», «тілдік мүмкіндіктер», «тілдік сана», «тілдік ойлау» түсініктеріне соқпай кету мүмкін емес. Тіл шындықты бағалауға деген барлық ерекшеліктерді сіңіріп алған.

Сөз мәдениеті халықтың жалпы мәдени дәрежесімен, әдеби тілдің қандай белесте екенімен байланысты. Халықтың тілді пайдалануы, сөз өнері қаншалықты жоғары болса, әдеби тілдің мәдениеті де соғұрлым биік болғаны. М.Горький «Тіл тазалығы үшін, мағына дәлдігі үшін, тіл өткірлігі үшін күрес – мәдениет құралы үшін күрес» деген еді. Сөз мәдениеті сөз шеберлігін, көркем суреттің бейнелеуші материалы болатындықтан, оны оқытушы ұқыптылықпен қадағалап, талғап қолданады. Сол үшін оқытушы дайындаған дәрісін қайта-қайта түзеп, көшіріп әуреленеді.

Сөз мәдениетінде бар стильдік тәсілдердің көбі ауызекі тілден алынған. Оларды жасаған – халық. Бірақ халықтық мұра сол қалпында қатып қалған догма емес. Олар өзгеру, даму үрдісінде болады. Кейде әдебиетте қалыптасқан тұрақты тіркестерді көздеген мақсатына қарай өзгертіп қолдануға да болады.

Еліміздің барлық іс-әрекеті мәдениетінің, әсіресе сөз мәдениетінің дәрежесін көтеру халыққа қызмет ету мақсатына жалғасып жатса, ондай іске тілшілер ғана емес, халық болып көмектесу талабы қойылады. Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан, тілді жасаушы, тілді құрал ретінде жұмсаушы қоғамның білімді азаматтары сөз мәдениеті мәселелеріне көңіл бөліп, игілікті істерге үлес қосуы қажет.

Сөз мәдениетінің басты талабының бірі – тілдің халықтық қасиетін дамыту, ана тілінің байлықтарын сүзгілей отырып, молынан қолданысқа енгізу. Сөз мәдениетінің екі түрі бар: *баспасөз тілінің мәдениеті және сөйлеу тілінің мәдениеті*. Бұлар өзара тығыз байланысты. Әдеби тіл сөйлеу тілінде бардың барлығын емес, оның екшелген, құнарлы байлықтарын бойына сіңіреді де, сөйлеу тіліне ықпалын тигізеді. Нәтижесінде әдеби тілдің екі түрі келіп шығады: бірі – әдеби тілдің жазба түрі, екіншісі – әдеби тілдің сөйлеу түрі.

«Сөйлеу тілінің мәдениеті» дегенде, ең алдымен халық әдеби тілді қалай меңгергеніне көңіл бөлеміз. Сөйлеушілердің өздеріне тән тілдік ерекшеліктерімен қатар, жалпыға ортақ әдеби тілдің нормасынан хабардар болуға міндетті. Оның толып жатқан арналары, жолдары бар: мектеп, жоғары оқу орны, кітап, газет-журнал, радио, теледидар т.б. бәрі-бәрі жалпы мәдениетке, соның ішінде сөз мәдениетіне баулиды.

Тілдік норма тілдің ішкі жүйелері негізінде қалыптасады және сұрыпталған, ұтымды, ықшам, жалпыға ортақ күйінде жұмсалады. Халық тілінен өзіне керегін таңдап, оларды жалпыға ортақ етіп, сөз мәдениетін жоғарылату үшін бір ізге салады, жүйелейді. Ауызекі тілден бастау алған сөз мәдениеті керегін таңдап, талғап, жазба әдебиет елегіне өткізіп алып, нормаға айналдырады. Сол себептен әдеби тіл – белгілі дәрежеде тәртіптелген, жүйеленген тіл болып есептеледі. Жазу арқылы нормаланбаған тіл қанша көркем болғанмен, «әдеби тіл» деген ұғымға сәйкес келмейді. Жоғарыдағы ойларды қорытындылау барысында мынадай тоқтамға келуге болады: әдеби норма өзгермейтін, қатып қалған тәсіл емес. Ол да тілдің дамуы барысында өзгеріп, толығып отырады.

Проза үлгілері филолог студенттердің сөз мәдениетін қалыптастыруда маңызды. Халықтың ұлт болып қалыптасу дәстүрінде көркем әдебиет қоғам өмірін мейлінше кең қамтиды, сондықтан жалпыхалықтық тілдің бар байлығын пайдаланады. Көркем әдебиет – ұлттық қазына, себебі мұнда ұлттық тілдің сөз байлығы мейлінше мол жұмсалады. Көркем шығарманың құрылымдық түріне қарай, яғни поэзия мен проза жанрларының немесе прозаның іштей бөлінетін роман, әңгіме, драма, повесть т.б. сияқты түрлерінің өзіне тән тіл жұмсау ерекшеліктері болады. Әдеби тілдің басты сипатының бірі – бейнелілік, ал қазақ прозасында әуел бастан сөз мағынасын ауыстырып қолдану қалыптасқан. Метафоралау – образ жасаудың ең белсендісі, ол затты, құбылысты атамайды, сипаттайды. Метафоралық

тіркестер – поэтикалық шығармаларда сөз арқылы образ жасаудың бір түрі, құнарлы, әсерлі түрі. Сондықтан, оларды да көркем әдебиет тілінің көркемдігіне өлшем етеміз [4, 302 б.].

Сөз мәдениеті нормасының тұрақталуына көбіне-көп белгілі бір тілдік құбылысты әлеумет тарапынан бағалау, яғни дұрыс деп қабылдап, қолданып кету жатады. Мысалы, белгілі бір атаққа, мамандыққа, өнерге т.б. ие адамды атауда соңғы кездерде *-гер* жұрнағын жиі қолдану көпшілік талғамынан шықты, сондықтан қазақ әдеби тілінде оның публицистикалық және көркем әдебиет стильдерінде, радио мен теледидарда *ардагер, иегер, тәлімгер, қаламгер, жүлдегер, зергер* сияқты сөздердің көрініс беруі қолданыста нормаға айналды. Сол сияқты жаңа атаулар жасауда *нама, хана, паз* кірме жұрнақтарының қоғам қолданысына ену аясы жиілеп барады. Мәселен, *ғұмырнама, сапарнама, жарнама, халықнама; масахана, тауықхана, ұстахана, ойынхана, дәретхана, дәріхана, асхана, дәмхана, перзентхана, аурухана, малхана* т.б. Парсы тілінен аударғанда *-хана* «үй» деген мағына береді екен, тілімізде тұрақталған *қонақүй* сөзі соның дәлелі бола алады, ал *ұстаүй, тауықүй* деп айтсақ үйлесімсіз, соған қарағанда *-хана* жұрнағының жұрнақтық мәні басым болар. *Өнерпаз, әсемпаз, білімпаз* т.б. секілді сөздердің жасалуы да, қолданылуы да бірте-бірте нормаға айналды.

Сөз мәдениеті дегеніміз белгілі бір кезең ішінде көпшілік қабылдаған, тұрақталған қолданыстар, яғни сөздердің мағынасы. Сөзді сол мағынада, сол тұлғада қолдану бір уақытта пайда болып, ешбір өзгеріске ұшырамай қатып қалатын құбылыс емес. Уақыт өте келе бір кезеңде дұрыс, нормаға сай деп есептелгенмен, тіл дамуында көнеруі немесе қолданыстан мүлде шығып қалуы мүмкін. Керісінше, дұрыс деп көрсетілген сөз күнделікті қолданыста көпшілік тарапынан дәріс оқитын аудиторияларда, баспасөзде, радио мен теледидарда, ғылыми әдебиет пен жиын-кештерде айтылатын шешен сөздерде қолдау тауып, кеңінен жұмсала бастайды да, жаңа сипатқа ие болады. Мәселен, бірыңғай екі сын есім не екі үстеудің арасында кездесетін «да» шылауын қарастырайық: *адал да ақылды, қатал да қажырлы, батыр да батыл, тылсым да тыныш, қатал да қайырымды, қайратты да қайырымды, азапты да абыройлы* т.б. Ал бұрын «да» шылауы тек етістік тұлғаларына қатысты қолданылатын еді: *алды да кетті, тұрды да жүгірді, жазды да отырды* т.б. Демек, бұрыннан қолданылып жүрген сөздер сәл өзгерді де, сол бұрынғымен қоса жаңа қолданыс орын ала бастады.

Сөз мәдениетінің кейбір сәттерінің өзгеріп, жаңаларының әлеуметтік қолдау табуы, сөз жасау саласында көп кездеседі. Бұған норма ретіндегі кей жұрнақтардың қолдану аясының тарылуы, оның есесіне бірқатар сирек қолданылатын жұрнақтардың қолданысының кеңеюі, немесе екі тұлғаны біріктіріп бір сөз жасау әдісі мысал бола алады. Бұл тілдің жалпы құрылымдық нормаларына қатысты айтылғандар. Ал норма мәселесіне келгенде, сөз мәдениетінің ұлттық норма проблемасы филология ғылымында әлі толық талдау таппай келеді.

Филолог студенттер өзі оқыған не көрген оқиғаны суреттегенде (жора-жолдасына, отбасына, әріптестеріне т.б.) мүмкін пікірталас, мүмкін ой қорытындысы ма, қарсы келер сұрақтар ма, қандай болған күнде де сан қилы әдіс, мимика әр түрлі сөйлеу мәнері арқылы жеткізеді. Филолог студенттер түсіндірсе, көрсетсе, кеңессе, ақыл беріп сақтандырса, сенім білдірсе, қызықтырып жігерлендірсе, талпындырып ықылас етсе, сыйластыққа, қажеттігін қанағаттандыруға көмектессе, қуаныш бөлісіп, көңілін көтерсе т.б. – бәрін де өзінің жасампаз қаруы, басты құралы – тілі арқылы жүзеге асырады.

Тіл мәдениеті мен *сөз мәдениеті* деген терминдер қатар ұғымда жұмсалады. Өзара мағыналас болғанмен, олардың бір-бірінен айырмашылығы да бар. Сөз мәдениеті дегеннің ұғымы кең, ауқымды. Ол көбінесе қарым-қатынас құралы болып табылатындықтан, тілді жетілдіре беру, ұштай түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік сияқтыларды қамтиды. Әсіресе, соңғы ұғымдарға қатысты *сөз мәдениеті дегеніміз* қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр алуан тәсілдерін дұрыс, дәл, ұтымды қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге тіреледі. Яғни сөз

мәдениеті әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стильдік, орфоэпиялық норманы меңгеру, сонымен бірге, бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасау мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді [5, 9 б.].

Ахмет Байтұрсынұлы 1920 жылдары қазақ тілін зерттей келе, сөз мәдениетінің теориялық мәселелерін ғылыми тұрғыда негіздеген еді. Тіл мәдениеті, сөзді дұрыс қолдануға қатысты: «Сөздің дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін:

- сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулықтарды жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына пайдалану қажет;
- сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, ымырластыру қажет;
- сөйлемдерді дұрыс ойластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру» [6, 350-353 б.] аса маңызды дейді.

1930 жылдардан кейін сөз мәдениеті тілімізде орфографиялық ережелермен байланысты қаралып келсе, тілші мамандардың ішінен алғашқылардың бірі болып М.Балақаевтың «Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері» атты еңбегі (1965) жарық көрді. Еңбекте қазақ әдеби тілі мен сөйлеу тілі, оның нормалары, стильдік ерекшеліктері және мерзімді баспасөз, аударма жұмыстарының негізгі принциптеріне талдау жасалды. Ғалым шаршы топ алдындағы сөз мәдениеті, грамматикалық тәсілдерді тиімді де ұтымды қолдану сөз мәдениеті дәрежесін биіктету екендігіне тоқтала келіп, «Мәдениет – оқу-ағарту, ғылым, өнер, тағы басқа рухани өмір табыстарының жиынтығы да, тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық, тілдік тәсілдерді дұрыс қолдану дағдысы», – деген тұжырым жасайды [1, 9 б.].

1966 жылғы М.Дүйсебаеваның «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының негізгі мәселелері» атты кандидаттық диссертациясы мен 1972 жылғы «Сөз мәдениеті және баспасөз» деген жинақтағы Қ.Неталиеваның мақаласында сөз мәдениеті бірсыпыра дұрыс бағытта зерттелген болатын.

«Тіл мәдениетін сөз ету үшін, алдымен тіліміздің ішкі тазалығын, ұлттық негізін түзеп алуымыз керек. Өйткені біздің тіліміз – орыстанып, еуропаланып кеткен тіл.

Неге десеңіз, біздің әліпбиіміздің құрамында қазақ тіліне қажеті шамалы орыстың 12 әрпі жүр. Сөздік құрамымыздан «халықаралық терминдер» деген құрметті атақты иеленген Еуропа тілдерінің 100 мыңнан аса сөздері ойып тұрып орын алған. Ол жат сөздер біздің тілдік ерекшелігімізге (үндестік заңына) бағынбай қолданылады. Сөз саптау үрдісіміз де қазақ тілінің қалыбынан шығып кеткен» деген тіліміздегі қазіргі өзгерістер туралы өз ойын білдіреді [7, 12 б.].

Сөйлеу тілі бірсыдырғы, бірыңғай емес, әр қилы, әр қырлы болып құбылып отырады. Филолог студенттер қарабайыр, жөнсіз, қырсық сөздердің орнына қай кезде, қандай жағдайда болмасын сыпайылықты, инабаттылықты аңғартатын сөздермен нәр беріп, нұрландырып, істің жігін жатқызып отырғаны абзал. Мысалы, филолог студенттер мектеп мұғалімі болды делік. Ол «Алдыңа қарап отыр», «Тыныш», «Ауыздарыңды жабындар», «Сөзді доғарыңдар» т.б. түрлі тиым сөздерді қайталап, оқушыларды мезі қылмай-ақ ара-тұра әзілдеп не назарын арнайы сөздермен аударуға әрекет жасағаны дұрыс. Айталық: ...Бірде мұғалім сыныпқа ене бере, бір оқушының (Темірлан болсын) сөйлеп отырғанын көреді. Ол мұғалім ескертуін тыңдамайды. Келесі күні сабақ басталарда, амандасқаннан кейін мұғалім Темірланға: «Сенің бүгін сөйлегің келе ме? Егер сөйлегің келсе, топ алдына шығып сөйле, ұялма! Үзілісте де сөйлей бер. Сен сөйлеп тұрсаң да, мені тыңдайсың ғой», – деді.

Кез келген ортада анық, жатық, дұрыс сөйлей білген жақсы-ақ. Біз қарастырып отырған қазақ тілді студент-филологтың болашақ маман екенін ескерсек, оның сөзі бір-екі адамға ғана емес, шәкірттеріне бағытталады. Қазақ тілді филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастыруда оқытушылардың көмегіңсіз іс бітпейді. Шындығында сөз мәдениетінің ең үлкен талабы оқытушыларға қойылады. «Өйткені сөз мәдениетінің бір

шарты жазылған (немесе айтылмақ) сөздерді бір-бірімен қиыстырып, дауыс ырғағын дұрыстап қойып, табиғи түрде дұрыс айтып беру (немесе дұрыс оқып беру).

Оқытушы көбінесе көрнекі құралдарды айтар тұжырымдарын немесе ережені дәлелдеп көрсету үшін пайдаланады. Бұл айтылған ойды нақтылай түседі. Ой қорытындысын сөзбен айтып, көзге көрсеткенде ғана дұрыс қабылданады. «Жүз рет естігеннен, бір рет көрген артық» дейді қазақ мақалы. Мұнда, әсіресе, терминдерді, аудармаларды жеткізе білуде тіл мәдениеті талаптарын ескерген абзал. Оқытушы айтар ой дәлдігімен бірге фонетикалық жағынан сөздердің дыбысталуын, сөздердің айтылу заңдылығын сақтауы керек. Аударғанда жол-жөнекей аударма салмай, аударма мәтінін күні бұрын даярлап, сөздіктерге сүйеніп аударуы қажет. Мәселен, *шыбын-комар, бұғаз-залив, рет-ряд* т.б. сияқты қолданыстарға жол бермегені жөн.

Сөздің құдіреті күшті. Сөзбен адамды адам қуанта да, жылатып не жұбата да алады. Сөздің әсері болу деген сөз айтқанына ілесіп, сеніміңді соған арнап, жан-дүниенді билеп, оны толық түсіну әсері сөзден соң өзіңді-өзің танысың, сөздің мәнін, мағынасын, айтар астарын ұғасың. Сыртқа шықпай тұрып, сан-саққа соққан ой әсерін сабылтып, әр нәрсенің басын бір шалып, кейде көрген, естіген, оқыған бір нәрсені айтуға оқталып, оны айта бастағанда сөздің соңына жетпей, сол оқиғаны айтудағы мақсаты не, себебі не, осыны мысалға алуда нені көздеді деген сауалдар жауапсыз қалып жатады. Айтар сөзің мәнді болса зерделі, зерек шәкірт өзі-ақ түсінеді. Қас-қабағын бағып, әр қимыл, әр сөз мәнін, астарын саралап, сараптай білген филолог студенттерге тиянақты ой арқылы сапалы білім берілсе, нұр үстіне нұр.

Талап қоя білу де – өнер. Талапты дұрыс қоя білген оқытушының шәкірттері де талантты болады. Оқытушы студенттерге ортақ атмосфераны қалыптастырып, аяқ астында туындап қалатын түрлі қиын, тосын жағдайларда шешім айтып, әділ бағаласа, сөзбен-сөзді, сөз тіркестерін, сөйлемді дұрыс қабылдауы, сөйлегенде әрбір сөзін байланыстырып, стильдік тұрғыдан дұрыс айта білгені жөн.

Дұрыс айтылмаған сөз тыңдаушының құлағына жағымсыз естіледі, әрі сөз иесінің мәдениетінің төмен екенінің айғағы болады. Әрбір сөз халық тілінің өшпес дәулеті ретінде тілде сөйлеушілердің бәріне ортақ белгілі дыбыстық құрамда жұмсалып, әбден үйреншікті болғаннан кейін, оны әркімнің өзінше құбылтып айтуына жол жоқ. Болмайтын себебі әр сөздің тұтастық құрамы белгілі мағына білдіруімен ұштасады. Мәселен, *жол, жолаушы, құлын, құлыншақ, өнер, өнерпаз* сөздерінің әрқайсысы өз алдына өзгертуге келмейтін, тұрақты мағынаға ие. Сондықтан сөздердің мағыналары мен түр-түрпаттары арасында тығыз байланыс, бірінсіз-бірі болмайтын тұтастық болады. Олардың қалыптасқан құрамдарын бұзбай, «сөздің майын тамызып, тыңдаушының құлақ құрышын қандырып», дұрыс сөйлеу барша адам қолынан келмейді. Дұрыс айтылған сөз, сөйлемдердің өздеріне тән «музыкалық» әуені, ырғағы, үні болады. Соларды сазына келтіріп сөйлей білу, тілдің жан тербетер сәнділігін, табиғи терең сырларын ашып сөйлей білу – үлкен өнер. Мүмкін ол өнер «қыйынынан қиыстыратын» ақындарға, лекторларға, дикторларға, сахна шеберлеріне ғана тән қасиет болар.

Оқытушының сөйлеу тілінің стильдік ерекшелігі сан алуан. Ол стильдің барлық түрін пайдалана біледі. Әрі сол стиль түрлері қазақ тілді филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастыруға ықпал етеді. Тілдің стильдік құбылыстарының көпшілігі ауызша да, жазбаша түрде де кездеседі. Оқытушылар сабақ түсіндіргенде қарапайым сөйлеп, мысалмен дәлелдеп көрсетеді. Олар стильдің түр-түрін, атап айтқанда, егер студенттерге эссе жаздырса, көркем әдеби стилін, газет, журналдан үзінді келтірсе, публицистика стилін, анықтама, ереже не болмаса баяндама түсіндіргенде ғылыми стилді, күнделікті өмірде ауызекі сөйлеу стилін т.б. қолданады.

Бірнеше рет осы қылығын әр сабақта қайталап жүрген оқушы бұдан былай тәртіп бұзбайтын болды. Мұндай тілдік тәсіл – психологиялық тәсіл болып тәжірибелі ұстаздарда

кездеседі. Әйтсе де, мұғалім әдеби болғанда, оқушылар оның сөзіне жан дүниелерімен құлай берілгенде ғана қосалқы әдіс-тәсіл өз нәтижесін береді.

Қорытынды. Сөйлеу тілінде образды сөйлеу жиі кездеседі. Бұл табиғат құбылыстарын, әсіресе өзін қоршаған ортаны атауға, тіпті өсімдіктерге ат қоюға келгенде жүйелі көрініс табады. Мысалы, *айнакөз, айқұлақ, аютабан, есекмия, айғырсасыр, түйетауық, қазтабан, қозықұйрық, итмұрын, саңырауқұлақ, тасбақа, итөлгі* деген атаулардың негізінде ұқсату, салыстыру, бейнелеу, суреттеу тәсілдері жатқанын бірден аңғаруға болады. Балаға ат (есім) қоюға келгенде, астарлап атауды қазірге дейін қолданып келе жатқаны мәлім. Демек, сөздің астарлы, суреттеме мағынасын қолдану – қазақ тілінің ұлттық белгісінің бірі. Сөзді астарлап, бейнелеп қолдануда фразеологизмдерді, троп түрлерін (теңеулерді, эпитеттерді, перифраздарды т.б.) орнымен жұмсай білу сөйлеушінің сөз мәдениетін көрсетеді.

Сөз мәдениеті мүмкіндіктерінің молдығын танытатын элементтердің бірі – поэтизмдер, яғни белгілі бір экспрессивті-эмоциялық реңі бар, кез келген ситуацияда қолданыла бермейтін, көбінесе бейтарап нұсқалары көрініп тұратын сөздер. Мәселен, *аласа, таза, тәрізді, заман* сөздері бейтарап мағыналы элементтер, ал осылармен мағыналас *пәс, тәпелтек; саф, сынды, замана* деген сөздер белгілі бір стильдік бояумен қолданылатынын, олар жай хабарлау үшін емес, суреттеу үшін жұмсалатынын филолог студенттердің білгені дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - 470 б.
2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. - Алматы: Санат, 1997. - 223 б.
3. Павлов И.П. О русском уме //Литературная газета. - 1981.- № 30.
4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. - М., 1988. - 320 с.
5. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылым. докт. ... диссер. - Алматы, 2007. - 328 б.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1999. - 448 б.
7. Қалиев Б. Тіл мәдениеті және ұлттық сана //Жетісу. - 2004. № 3.

REFERENCES

1. Balakaev M.B. Kazakh literary language. - Almaty: Dyke-Press, 2007. - 470 p.
2. Syzdyk R. The power of words. - Almaty: Sanat, 1997. - 223 p.
3. Pavlov I.P. About the Russian mind //Literary newspaper. - 1981.- No. 30.
4. Golovin B.N. Fundamentals of speech culture. - M., 1988. - 320 p.
5. Wali N. Theoretical foundations of Kazakh word culture: philology, science. dr. ... disser. - Almaty, 2007. - 328 p.
6. Baitursynuly A. Language training. - Almaty: Mother tongue, 1999. - 448 p.
7. Kaliyev B. Language culture and national consciousness //Zhetisu. - 2004. No. 3.

Саткенова Жанар Багашаровна

*Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
г.Алматы, Казахстан*

Исакова Асылымай Сагинбековна

*Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова
г.Актау, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В ПРОСТРАНСТВЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

Аннотация. Среди каналов речевой культуры работа студента-филолога без языкового богатства не будет плодотворной. Языковое богатство может показаться требованием только для преподавателей и студентов-филологов. Если учитель передает то, что он хочет сказать, посредством богатства слов, впечатляющим и сложным языком, он обязательно найдет путь к сердцу ученика. То есть, хотя выражение качества словарного запаса в функциональных стилях различно, требования членов общества одинаковы, поскольку языковое богатство является очень важным компонентом словесной культуры.

Национальный язык является одним из основных каналов богатой и изысканной словесной культуры.

Ключевые слова: культура слова, культура речи, языковая личность, языковая личность студента, формирование языковой личности.

Satkenova Zhanar Bagasharovna

*Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

Issakova Assylymay Sagunbekovna

*Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh.Yessenov
Aktau, Kazakhstan*

LINGUISTIC PERSONALITY IN THE SPACE OF INTERCULTURAL COMMUNICATIONS

Abstract. Among the channels of speech culture, the work of a philologist student without language richness will not be fruitful. Language richness may seem like a requirement only for teachers and philology students. If the teacher conveys what he has to say through the richness of words, in an impressive and complex language, he will surely find a way to the heart of the student. That is, although the expression of the quality of vocabulary in functional styles is different, the demands of society members are the same, because language richness is a very important component of word culture.

The national language is one of the main channels of the rich and refined word culture.

Key words: word culture, speech culture, linguistic personality, linguistic personality of the student, formation of linguistic personality.